

2. ΑΠΟΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ : ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ *

Διαφωτισμός¹ είναι ή έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την όποια ό ίδιος είναι υπεύθυνος. 'Ανωριμότητα είναι ή αδυναμία να μεταχειρίζεσαι τὸ νοῦ σου χωρίς τὴν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γι' αὐτὴ τὴν ανωριμότητα, ὅταν ή αἰτία της βρίσκεται ὄχι στήν ἀνεπάρκεια τοῦ νοῦ, ἀλλά στήν ἔλλειψη ἀποφασιστικότητας καὶ θάρρους νὰ τὸν μεταχειριζόμαστε χωρίς τὴν καθοδήγηση ἑνός ἄλλου. Sapere aude !². Ἔχε θάρρος νὰ μεταχειρίζεσαι τὸ δικό σου νοῦ ! τοῦτο εἶναι τὸ ἔμβλημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

'Οκνηρία καὶ δειλία εἶναι οἱ αἰτίες ποῦ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἀνθρώπων, ἂν καὶ ή Φύση ἀπὸ καιρὸ τοὺς ἔχει ἐλευθερώσει ἀπὸ ξένη καθοδήγηση (naturaliter maiorenes), εὐχαρίστως μένουν ὄλη τὴ ζωὴ τους ἀνώριμοι· καὶ ποῦ γίνεται εὐκόλο σὲ ἄλλους νὰ τοὺς ἐπιβληθοῦν ὡς κηδεμόνες. Εἶναι τόσο βολικό νὰ εἶναι κανεὶς ἀνώριμος. Ἔχω ἕνα βιβλίο, ποῦ ἔχει νοῦ γιὰ μένα, ἕναν πνευματικό ποῦ ἔχει συνείδηση γιὰ μένα, ἕνα γιαντρὸ ποῦ κρίνει τὴ διαίτα γιὰ μένα κ.ο.κ. — δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ κουρασῶ ἑγὼ ὁ ἴδιος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκέπτομαι, ὅταν μπορῶ ἀπλῶς νὰ πληρῶνῶ· ἄλλοι θὰ ἀναλάβουν αὐτὴ τὴ στενόχωρη δουλειὰ γιὰ μένα. Γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸ μέγιστο μέρος τῶν ἀνθρώπων (μέσα ἰδῶ ὀλόκληρο τὸ ὠραῖο φύλο) τὸ βῆμα πρὸς τὴν ὠριμότητα

*. Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τευχ. Δεκεμβρίου 1784.

1. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) Ἡ λέξη ἐδῶ μετὸ νόημα ποῦ ἔχει στὰ ἐγχειρίδια τῆς Ἱστορίας ὅταν ὁ 18ος εὐρωπ. αἰώνας χαρακτηρίζεται αἰώνας τοῦ διαφωτισμοῦ (Aufklärung, enlightenment) ἢ τῶν φώτων (siècle des lumières).

2. (Ἵποσ. τοῦ Μεταφρ.) «Τόλμα νὰ μάθεις !»

ὄχι μόνο δύσκολο, καθὼς εἶναι, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐπικίνδυνο — γιὰ τοῦτο φροντίζουν ἤδη ἐκεῖνοι. οἱ κηδεμόνες ποὺ ἔχουν ἀναλάβει μὲ τόση καλοσύνη τὴν ἐποπτεία του. Ἄφου πρῶτα ἔκαναν κουτὰ τὰ σπιτικά ζῶα τους καὶ ἔλαβαν μὲ ἄκρα προσοχὴ τὰ μέτρα τους, ὥστε αὐτὰ τὰ ἥσυχά πλάσματα νὰ μὴν ἐπιτρέπουν στὸν ἑαυτὸ τους τὸ τὸλμημα νὰ κάνουν βῆμα ἔξω ἀπὸ τὴν κούνια, ὅπου αὐτοὶ τὰ ἔχουν κλεισμένα, τοὺς δείχνουν ἐπειτα τὸν κίνδυνο ποὺ τὰ ἀπειλεῖ ἅμα προσπαθήσουν νὰ βαδίσουν μόνα τους. "Ὅμως ὁ κίνδυνος αὐτὸς δὲν εἶναι καθόλου τόσο μεγάλος, ἐπειδὴ θὰ μπορούσαν μὲ μερικὰ πεσίματα στὴν ἀρχὴ νὰ μάθουν ἐπιτέλους νὰ περπατοῦν· ἀλλὰ ἓνα παράδειγμα τοῦ εἴδους τούτου φέρνει τὴ δειλία καὶ συνήθως τρομάζει τοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ὥστε παραιτοῦνται ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀπόπειρα στὸ μέλλον.

Γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο χωριστὰ εἶναι λοιπὸν δύσκολο νὰ βγεῖ μὲ δική του προσπάθεια ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα ποὺ τοῦ ἔχει ἤδη γίνει φύση. Τὴν ἔχει μάλιστα καὶ ἀγαπήσει, καὶ πραγματικὰ εἶναι στὴν ἀρχὴ ἀνίκανος νὰ μεταχειριστεῖ τὸ δικό του νοῦ, γιὰτι ποτὲ δὲν τὸν ἄφησαν νὰ τὸ δοκιμάσει αὐτό. Δόγματα καὶ φόρμουλες, αὐτὰ τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα μιᾶς ἔλλογης χρήσης ἢ μᾶλλον κατὰχρησης τῶν φυσικῶν του χαρισμάτων, εἶναι ἀλυσίδες μιᾶς διαρκῶς παρατεινόμενης ἀνωριμότητας. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ τίς πετοῦσε ἀποπάνω του, πάλι μόνο ἓνα ἀβέβαιο πῆδημα θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἀπάνω ἀπὸ τὸ πιὸ στενὸ χαντάκι, γιὰτι δὲν εἶναι συνηθισμένος σὲ τέτοια ἐλεύθερη κίνηση. Γιὰ τοῦτο λίγοι μόνο ὑπάρχουν ποὺ μὲ τὸ δικό τους δούλεμα τοῦ πνεύματός τους κατάφεραν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα καὶ μολοντοῦτο νὰ ἔχουν σίγουρο περπάτημα.

Μόνο του ὅμως ἓνα κοινὸ νὰ διαφωτίσει τὸν ἑαυτὸ του, εἶναι μᾶλλον δυνατὸν, εἶναι μάλιστα σχεδὸν ἀναπόφευκτο, ἅμα μόνο τοῦ ἀφήσει κανεὶς ἐλευθερία. Γιὰτι πάντα θὰ βρεθοῦν ἐκεῖ μερικοὶ μὲ ἀνεξαρτησία στὴ σκέψη, ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ ἔχουν ἐπιβληθεῖ ὡς κηδεμόνες τοῦ μεγάλου σωροῦ, οἱ ὁποῖοι, ἀφου οἱ ἴδιοι ἔχουν ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς ἀνωριμότητας, θὰ ἀπλώσουν γύρω τους τὸ πνεῦμα μιᾶς ἔλλογης ἐκτίμησης τῆς προσωπικῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀποστολῆς ποὺ ἔχει κάθε ἄνθρωπος μόνος του νὰ σκέπτεται. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ

τοῦτο : ὅτι τὸ κοινὸ πού πρῶτύτερα εἶχε ἀπὸ κείνους ὀδηγηθεῖ σ' αὐτὴ τῇ δουλείᾳ, τοὺς ἀναγκάζει ἔπειτα νὰ μείνουν στὸ ζυγὸ καὶ οἱ ἴδιοι, ἅμα ἔχει ξεσηκωθεῖ γιὰ τοῦτο ἀπὸ μερικοὺς κηδεμόνες του πού οἱ ἴδιοι εἶναι ἀνίκανοι νὰ δεχτοῦν κάθε διαφωτισμό· τόσο ἐπιζήμιον εἶναι νὰ φυτεύει κανεὶς προλήψεις, γιὰτὶ αὐτὲς στὸ τέλος κάνουν κακὸ σ' αὐτοὺς πού ὑπῆρξαν οἱ δράστες ἢ οἱ πρόδρομοί τους. Μόνον ἀργὰ λοιπὸν μπορεῖ ἓνα κοινὸ νὰ φτάσει στὸ διαφωτισμό. Μὲ μιὰν ἐπανάσταση ἴσως καταρρέει βέβαια ὁ προσωπικὸς δεσποτισμὸς καὶ καταργεῖται ἡ καταπίεση ἀπὸ ἀνθρώπους ἀπληστοὺς γιὰ κέρδη καὶ γιὰ ἐξουσία, ἀλλὰ ποτὲ δὲν γίνεται ἀληθινὴ ἀναμόρφωση τοῦ τρόπου τῆς σκέψης· νέες προλήψεις, ἐξίσου ὅπως καὶ οἱ παλιές, χρησιμοποιοῦνται γιὰ σκοινὶ πού ὀδηγεῖ τὸν ἀστόχαστο μεγάλο σωρὸ τῶν ἀνθρώπων.

Γιὰ τοῦτο τὸν διαφωτισμὸ τίποτ' ἄλλο δὲν ἀπαιτεῖται παρὰ ἐλευθερίαν· καὶ μάλιστα ἡ πιὸ ἀβλαβὴ ἀπὸ ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ ἐλευθερία, δηλαδὴ ἡ ἐλευθερία νὰ κάνει κανεὶς δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου του στὸ κάθε τι. Καὶ ὅμως ἀκούω ἀπὸ παντοῦ νὰ φωνάζουν : μὴ συλλογίζεστε ! 'Ο ἀξιοματικὸς λέει : μὴ συλλογίζεστε, μόνον νὰ γυμνάξετε ! 'Ο οἰκονομικὸς σύμβουλος : μὴ συλλογίζεστε, μόνον νὰ πληρώνετε ! 'Ο πνευματικὸς : μὴ συλλογίζεστε, μόνον νὰ πιστεῦτε. (Μόνον ἓνας μοναδικὸς Κύριος στὸν κόσμον λέει : συλλογίζεστε, ὅσο θέλετε, καὶ γιὰ ὅποιοδήποτε ζήτημα θέλετε· ἀλλὰ ὑπακούετε !) 'Εδῶ ὑπάρχει παντοῦ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας. Ποιὸς περιορισμὸς ὅμως εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὸν διαφωτισμὸ ; καὶ ποιὸς ὄχι, ἀλλ' ἀπεναντίας εἶν' εὐνοϊκὸς γι' αὐτόν ; —'Απαντῶ : ἡ δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου μας πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ἐλεύθερη, καὶ αὐτὴ μονάχα μπορεῖ νὰ φέρει διαφωτισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους· ἡ ἰδιωτικὴ ὅμως χρῆση του μπορεῖ συχνὰ νὰ ὑπόκειται σὲ στενοὺς περιορισμούς, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐμποδίζει ἰδιαίτερα τὴν πρόοδο τοῦ διαφωτισμοῦ. Μὲ τὴν δημόσια χρῆση τοῦ Λόγου μας ἐννοῶ ἐκείνην πού κάνει ὁ καθένας ὡς συγγραφέας μπροστὰ σὲ ὀλόκληρον τὸ κοινὸ τοῦ κόσμου τῶν ἀναγνωστῶν. 'Ιδιωτικὴ χρῆση ὀνομάζω ἐκείνην πού ἐπιτρέπεται νὰ κάνει κανεὶς τοῦ Λόγου του σὲ κάποια κρατικὴ θέση ἢ κάποιο λειτουργημὰ πού

τοῦ ἔχουν ἐμπιστευθεῖ. Βέβαια γιά μερικὲς ὑπηρεσίες πού ἐργάζονται γιά τὸ συμφέρον τοῦ συλλογικοῦ ὄντος [τῆς κοινωνίας], εἶναι ἀναγκαῖὸς ἓνας κάποιος μηχανισμὸς διαμέσου τοῦ ὁποίου μερικὰ μέλη τῆς κοινότητος πρέπει νὰ συμπεριφέρονται ἀπλῶς παθητικά, γιά νὰ καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὴν κυβέρνησι μὲ τεχνητὴν ὁμοφωνία πρὸς δημόσιους σκοποὺς, ἢ τουλάχιστο νὰ ἀποτρέπονται ἀπὸ τὴν κατάλυση αὐτῶν τῶν σκοπῶν. Ἐδῶ μάλιστα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συλλογίζεται κανεὶς· ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπακούει. Ἐνῶσω ὅμως τὸ μέρος τοῦτο τῆς μηχανῆς θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του συνάμα καὶ μέλος μιᾶς ὀλόκληρης κοινότητος, ἀκόμη καὶ τῆς πολιτείας τοῦ κόσμου — βλέπει δηλαδὴ τὸν ἑαυτὸ του ὡς συγγραφέα πού μὲ βιβλία ἀπευθύνεται κατὰ κύριο λόγο στὸ νοῦ ἐνὸς ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ — μπορεῖ τότε νὰ συλλογίζεται, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ ζημιώνονται οἱ ὑπηρεσίες, στὶς ὁποῖες ἔχει τοποθετηθεῖ ἐνμέρει ὡς παθητικὸ μέλος. Κατὰ τὴν ἀποψη αὐτή, ἂν ἓνας ἀξιωματικὸς, πού πῆρε ἀπὸ τὸν ἀνώτερό του τὴ διαταγὴ νὰ κάνει κάτι, θελήσει ἀπάνω στὴν ὑπηρεσία νὰ κάνει φωναχτὰ λεπτετίλεπτους διαλογισμοὺς γιά τὴ σκοπιμότητα ἢ τὴ χρησιμότητα αὐτῆς τῆς διαταγῆς, τοῦτο θὰ ἦταν πολὺ ἐπιζήμιον· ὀφείλει νὰ ὑπακούσει. Δὲν μπορεῖ ὅμως δικαιολογημένα νὰ τοῦ ἀπαγορευθεῖ ὡς συγγραφέας νὰ κάνει παρατηρήσεις γιά τὰ λάθη στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ αὐτὲς νὰ τίς θέσει ὑπὸ τὴν κρίση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ὁ πολίτης δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ νὰ πληρώσει τοὺς φόρους πού τοῦ ἔχουν ἐπιβληθεῖ· μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ τιμωρηθεῖ μιὰ βίανη ἐπίκριση τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, ὅταν ζητεῖται ἢ ἐκπλήρωσή τους, ὡς σκάνδαλο (πού θὰ μπορούσε νὰ προκαλέσει γενικὲς ἀντιδράσεις). Παρὰ ταῦτα ὁ ἴδιος δὲν παραβαίνει τὸ καθῆκον ἐνὸς πολίτη, ὅταν ὡς συγγραφέας ἐκφράζει δημόσια τίς σκέψεις του γιά τὸ ἀνάρμοστο ἢ τὸ ἄδικο τέτοιων ἐπιβαρύνσεων. Τὸ ἴδιο καὶ ἓνας κληρικὸς δεσμεύεται νὰ κηρύττει πρὸς τοὺς μαθητὰς πού κατηχεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἐνορίτες του σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς ἐκκλησίας πού ὑπηρετεῖ· γιὰτὶ μὲ αὐτὸ τὸν ὄρο ἔγινε δεκτός. Ὡς συγγραφέας ὅμως ἔχει πλήρη ἐλευθερία, ἀκόμη καὶ τὴν ἀποστολή, νὰ ἀνακοινῶναι στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ὅλες τίς πρακτικὰ δοκιμασμένες καὶ καλοπροαίρετες σκέψεις του γιά τὰ λάθη πού ὑπάρχουν στὸ δόγμα ἐκεῖνο, μαζί μὲ προτάσεις

για μιὰ καλύτερη ὀργάνωση τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Κανένα βάρος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει στὴ συνείδησή του γιὰ τοῦτο. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ διδάσκει κατὰ τὸ λειτουργημά του ὡς ἐντολοδόχος τῆς ἐκκλησίας, τὸ παρουσιάζει ὡς κάτι ποὺ δὲν ἔχει τὸ ἐλεύθερο νὰ τὸ διδάξει κατὰ τὴν ἀρέσκειά του, ἀλλὰ ἔτσι ὅπως εἶναι διορισμένος νὰ τὸ εἰπεῖ κατὰ τὴν παραγγελία καὶ στὸ ὄνομα ἐνὸς ἄλλου. Θὰ λέει : ἡ ἐκκλησία μας διδάσκει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀποδεικτικοὶ λόγοι ποὺ μεταχειρίζεται. Ἐπειτα θὰ συνάγει γιὰ τοὺς ἐνορίτες του κάθε λογῆς ὠφέλιμα πρακτικὰ διδάγματα ἀπὸ δόγματα, ποὺ ὁ ἴδιος δὲν θὰ τὰ ὑπέγραφε μὲ πλήρη πεποίθηση, βάζει ὅμως ὅλα τὰ δυνατὰ του νὰ τὰ ἀναπτύξει στὸ κήρυγμά του, γιατί δὲν εἶναι βέβαια καθόλου ἀδύνατο νὰ βρίσκεται ἐκεῖ μέσα κρυμμένη μιὰ ἀλήθεια, καὶ ὅπωςδῆποτε ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τουλάχιστον ἐκεῖ τίποτα ποὺ νὰ ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ θρησκεία. Ἄν πίστευε ὅτι βρίσκει ἐκεῖ μέσα αὐτὸ τὸ τελευταῖο, τότε δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐκτελεῖ τὸ λειτουργημά του μὲ τὴ συνείδησή του· θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθεῖ. Ἐπομένως ἡ χρῆση ποὺ κάνει τοῦ Λόγου του μπροστὰ στὴν ἐνορία του ἕνας διορισμένος δάσκαλος [τοῦ θείου λόγου], εἶναι ἀπλῶς *χ ρ ῆ σ η ἰ δ ι ω τ ι κ ῆ*· γιατί αὐτὴ εἶναι πάντα συγκέντρωση οἰκιακῆ, ἔστω κι' ἂν εἶναι τόσο μεγάλη· ἀπέναντί της λοιπὸν ὡς ἐφημέριος δὲν εἶναι ἐλεύθερος καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι ἐλεύθερος, ἀφοῦ ἐκτελεῖ μιὰ ζήτη παραγγελία. Ἀντίθετα ὡς συγγραφέας ποὺ μιλεῖ μὲ βιβλία στὸ καθαυτὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, δηλαδὴ στὸν κόσμον, ἄρα ὁ κληρικὸς στὴ *δ η μ ὀ σ ι α χ ρ ῆ σ η* τοῦ Λόγου του, ἔχει ἀπεριόριστὴν ἐλευθερίαν νὰ μεταχειριστεῖ τὸ δικό του Λόγον καὶ νὰ μιλήσει γιὰ δικό του λογαριασμό. Γιατὶ τὸ νὰ πρέπει οἱ κηδεμόνες τοῦ λαοῦ (στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα) νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι ἀνήλικοι, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀνωμαλία ποὺ διαιωνίζει τὴν ἀνωμαλίαν.

Ἄλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε ἕνας ὅμιλος κληρικῶν, π.χ. μιὰ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, ἢ μιὰ πολυσέβαστη («κλάσις») (ὅπως ὀνομάζεται στοὺς Ὀλανδοὺς), νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα μὲ ἀμοιβαῖον ὄρκον νὰ δεσμευτεῖ ἀπέναντι σ' ἕνα ἀναλλοίωτο σύμβολο [πίστις], ὥστε ἔτσι νὰ ἀσκεῖ μιὰν ἀκατάπαυστη ἐπικληθεμονία ἀπάνω στὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέλη της καὶ διαμέσου αὐτῶν ἀπάνω στὸ λαό, καὶ νὰ διαι-

ωνίζει μάλιστα τούτη την επικηδεμονία ; Ἀπαντῶ : τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο. Ἐνα τέτοιο συμφωνητικὸ πού θά γινότανε μὲ σκοπὸ νὰ κρατήσῃ γιὰ πάντα μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο γένος κάθε παραπέρα διαφωτισμὸ, εἶναι ἀπλῶς ἓνα τίποτα καὶ χωρὶς καμιά σημασία, ἔστω καὶ ἂν ἔχει ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἐξουσία, ἀπὸ κοινοβουλία καὶ ἀπὸ τὰ πιδ πανηγυρικὰ συνέδρια εἰρήνης. Μιὰ ἐποχὴ δὲν μπορεῖ νὰ δεσμέψῃ τὸν ἑαυτὸ της καὶ νὰ συνωμοτήσῃ γιὰ νὰ κρατήσῃ τὴν ἐπόμενη σὲ κατάσταση ὅπου θὰ τῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπεκτείνει τὶς γνώσεις της (προπάντων ὅσες θὰ τῆς χρειαστοῦν πιδ πολὺ), νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ πλάνες καὶ γενικὰ νὰ προχωρήσῃ περισσότερο στὸν διαφωτισμὸ. Αὐτὸ θὰ ἦταν κακούργημα κατὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού ὁ πρωταρχικὸς προορισμὸς της ἔγκειται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πρόοδο· καὶ οἱ ἐπίγονοι ἐπίσης ἔχουν ἐντελῶς τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκρούσουν αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, ὡς ἀποφάσεις ἀνόσιες πού ὅσοι τὶς πῆραν δὲν εἶχαν γιὰ τοῦτο καμιά ἐξουσιοδότηση. Ἡ λυδία λίθος γιὰ κάθε τι πού μπορεῖ νὰ τεθεῖ ὡς νόμος σ' ἓνα λαό, βρίσκεται στὸ ἐρώτημα : ἂν θὰ μπορούσε ἓνας λαὸς νὰ ἐπιβάλλῃ στὸν ἑαυτὸ του ἓνα τέτοιο νόμο. Τοῦτο θὰ ἦταν ἴσως δυνατόν, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν προσδοκία ἐνὸς καλύτερου μέλλοντος μέσα σὲ ὀρισμένο σύντομο χρονικὸ διάστημα, γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ μιὰ ὀρισμένη [νέα] τάξη [πραγμάτων] : ὅταν λ.χ. ἀφήνεται ἐλεύθερος ὁ κάθε πολίτης, καὶ μάλιστα ὁ ἐκκλησιαστικὸς, νὰ κάνει μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ λογίου δημόσια, δηλαδή μὲ συγγράμματα, τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὰ λάθη τοῦ καθεστῶτος, ἀλλὰ στὸ μεταξύ ἢ καθιερωμένη τάξη θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ τηρεῖται πάντοτε, ἕως ὅτου ἡ γνώση ὡς πρὸς τὴ σύσταση αὐτῶν τῶν πραγμάτων προχωρήσῃ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ δημόσια τόσο, ὥστε μὲ τὴ συγκέντρωση ὑπογραφῶν τῶν ὀπαδῶν τῆς (ἔστω ὄχι καὶ ὄλων) νὰ ὑποβληθεῖ στὸ Θρόνο πρόταση νὰ προστατευθοῦν οἱ κοινότητες ἐκεῖνες πού κατὰ τὴ δικὴ τους ἀντίληψη τοῦ καλύτερου ἐνώθηκαν γιὰ νὰ ἀλλάξουν τὸ θρησκευτικὸ καθεστῶς, χωρὶς ὅμως νὰ ἐμποδίζονται καὶ οἱ ἄλλες πού θὰ ἤθελαν νὰ μείνουν στὸ παλαιό. Ἀλλὰ νὰ ἐνωθοῦμε ἀπάνω στὸν σταθερὸ καὶ ἀπὸ κανένα δημόσια ἀμφισβητούμενο κώδικα θρησκείας, ἀκόμη καὶ μέσα στὴ χρονικὴ διάρκεια μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ μὲ αὐτὸ τὸν

τρόπο νὰ ἐκμηδενίσουμε καὶ νὰ κάνουμε ἄκαρπο, ἄρα καὶ ἐπιζή-
 μιο στοὺς ἐπιγόνους, ἓνα χρονικὸ διάστημα μέσα στὴν πορεία
 τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς τὴν καλυτέρευση, αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς
 ἀπαράδεχτο. Βέβαια ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ, γιὰ τὸ δικό του
 πρόσωπο καὶ πάλι μόνο γιὰ λίγο χρόνο, νὰ ἀναβάλει τὸ διαφωτι-
 σμὸ ἀπάνω σὲ κάτι ποὺ ἐνδιαφέρεται νὰ γνωρίσει· ἀλλὰ νὰ τὸν
 ἀπαρνηθεῖ, εἴτε γιὰ τὸν ἑαυτό του εἴτε γιὰ τοὺς ἀπογόνους, αὐτὸ
 σημαίνει ὅτι πληγώνει καὶ καταπατεῖ τὰ ἅγια δικαιώματα τῆς
 ἀνθρωπότητας. "Ὅτι ὅμως ἓνας λαὸς δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποφα-
 σίσει οὔτε μιὰ φορὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸ πολὺ λιγότερο ἔχει
 τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀποφασίζει ἓνας μονάρχης γιὰ τὸ λαό· γιατί
 τὸ νομοθετικὸ του γόητρο στηρίζεται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι
 συνενώνει ὀλόκληρη τὴ βούληση τοῦ λαοῦ μέσα στὴ δική του.
 "Ἄν σὲ τοῦτο μόνο προσέχει, κάθε ἀληθινὴ ἢ ὑποτιθέμενη καλυ-
 τέρευση νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν πολιτικὴ τάξη, τότε μπορεῖ κατὰ
 τὰ ἄλλα νὰ ἀφήνει τοὺς ὑπηκόους του μόνοι τους νὰ κάνουν ὅ,τι
 νομίζουν ἀναγκαῖο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους· δική του
 δουλειὰ αὐτὴ δὲν εἶναι, παρὰ μόνο νὰ παίρνει τὰ μέτρα του,
 ὥστε κανένας νὰ μὴν ἐμποδίζει μὲ τὴ βία τὸν ἄλλο νὰ ἐργάζεται
 μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του γιὰ τὸν προορισμὸ του καὶ γιὰ τὴν προ-
 αγωγή του. Ὁ ἴδιος προσβάλλει τὴ μεγαλειότητά του, ὅταν ἀνα-
 κατεύεται σ' αὐτὰ τὰ πράγματα, ὑποβάλλοντας στὸν κυβερνητικὸ
 του ἔλεγχο τὰ συγγράμματα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ὑπῆκοοί του προσπα-
 θοῦν νὰ ξεκαθαρίσουν τὶς ιδέες τους, τόσο ἅμα τὸ κάνει αὐτὸ
 ἀπὸ δική του ὑψηλὴ πρωτοβουλία, ὅποτε ὁ ἴδιος ἐκθέτει τὸν ἑαυ-
 τὸ του στὴ μομφή: *Caesar non est supra Grammaticos*¹, ὅσο
 — πολὺ περισσότερο μάλιστα — καὶ ἅμα ἐπιβάλλει στὴν ἀνώτατη
 ἐξουσία του τὴ μεγάλη ταπείνωση νὰ ὑποστηρίζει μέσα στὸ
 δικό του κράτος τὸν πνευματικὸ δεσποτισμὸ μερικῶν τυράννων
 ἐναντίον τῶν ὑπόλοιπων ὑπηκόων του.

"Ἄν τεθεῖ τὸ ἐρώτημα: Ζοῦμε τώρα μέσα σὲ μιὰ διαφωτι-
 σμένην ἐποχὴ; τότε ἡ ἀπάντηση εἶναι: "Ὀχι, ἀλλὰ ζοῦμε μέσα
 σὲ μιὰν ἐποχὴ διαφωτισμοῦ. Γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση οἱ ἄνθρωποι,

1. (Ἦ π ρ ο σ . τ ο ῦ Μ ε τ α φ ρ .) «Ὁ Καῖσαρ δὲν εἶναι πάνω ἀπὸ
 τοὺς γραμματικούς».

γενικά, όπως είναι σήμερα τα πράγματα, ή και μόνο για να μπορούν να μπουν σ' αυτή τη θέση, στο κεφάλαιο τής θρησκείας να μεταχειρίζονται το δικό τους νοῦ σίγουρα και καλά, χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου, ύπολείπονται ακόμη παραπολλά. Έχομε όμως σαφείς ενδείξεις ότι τώρα έχει ανοίξει γι' αυτούς το πεδίο να κινούνται ἐδῶ ἐλεύθερα, και ότι σιγά - σιγά γίνονται λιγότερα τὰ ἐμπόδια τοῦ γενικοῦ διαφωτισμοῦ, ἢ τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά τους, γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι εἶναι ὑπεύθυνοι. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι τούτῃ ἡ ἐποχὴ ἐποχὴ διαφωτισμοῦ, ἡ ὁ αἰώνας τοῦ Φ ρ ε ι δ ε ρ ῖ κ ο υ.

Ἐνας ἡγεμόνας πού δὲν βρίσκει ἀνάξιο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του νὰ εἰπεῖ : οὐ κ α θ ἦ κ ο ν του θεωρεῖ στὰ πράγματα τῆς θρησκείας τίποτα νὰ μὴ προστάζει στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐδῶ νὰ τοὺς ἀφήνει πλήρη ἐλευθερία, ἡγεμόνας λοιπὸν πού ἀκόμη και τὸ ἀλαζονικὸ ὄνομα τῆς ἀ ν ε κ τ ι κ ὴ τ η τ α ς τὸ ἀποκρούει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, εἶναι ὁ ἴδιος διαφωτισμένος και ἀξίζει νὰ ἐγκωμιάζεται ἀπὸ σύγχρονους και μεταγενέστερους ὡς ἐκεῖνος πού πρῶτος, τουλάχιστον ἀπὸ κυβερνητικὴ πλευρά, ἔβγαλε τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα και ἄφησε τὸν καθένα ἐλεύθερο, σὲ κάθε τι πού εἶναι ζήτημα συνειδήσεως, νὰ μεταχειρίζεται τὸ δικό του Λόγο. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία του ἔχουν τὸ δικαίωμα ἀξιόσεβαστοι ἐκκλησιαστικοί, χωρίς νὰ παραβαίνουν τίς ὑποχρεώσεις τῆς θέσεως τους, νὰ ἐκθέτουν μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ λογίου ἐλεύθερα και δημόσια στὸν κόσμον, γιὰ νὰ ὑποβάλλονται σὲ ἔλεγχο, τίς κρίσεις και τίς ιδέες τους πού ἀπομακρύνονται ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀπὸ τὰ παραδεγμένα δόγματα· ἀκόμη περισσότερο μάλιστα ὁποιοσδήποτε ἄλλος πού δὲν περιορίζεται ἀπὸ καμιὰ ὑποχρέωση πρὸς τὴν θέση του.

Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ἀπλώνεται ἀκόμη και πρὸς τὰ ἔξω, και μάλιστα ἐκεῖ ὅπου ἔχει νὰ παλέψει μὲ ἑξωτερικὰ ἐμπόδια μιᾶς κυβέρνησεως πού ἡ ἴδια παρεξηγεῖ τὸν ἑαυτὸ της. Γιατὶ ἔτσι προσφέρεται ἓνα φωτεινὸ παράδειγμα, ὅτι μὲ ἐλεύθερο καθεστῶς δὲν ἔχει κανεὶς τὸ παραμικρὸ νὰ νοιαστεῖ γιὰ τὴν δημόσια ἡσυχία και τὴν κοινωνικὴ ἐνόνητα. Οἱ ἀνθρώποι προσπαθοῦν οἱ ἴδιοι σιγά - σιγά νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό, ὅταν δὲν σοφίζεται κανεὶς ἀπὸ σκοποῦ μέτρα γιὰ νὰ τοὺς κρατῆσει σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Ἔθεσα τὸ κύριο βᾶρος τοῦ διαφωτισμοῦ, ὡς ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπαίτιος, κατὰ κύριο λόγο στὰ πράγματα τῆς θρησκείας, γιὰτὶ στὸ κεφάλαιο τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν οἱ ἄρχοντές μας δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ παίξουν γιὰ τοὺς ὑπηκόους των τὸ ρόλο τοῦ κηδεμόνα· καὶ ἀκόμη περισσότερο γιὰτὶ αὐτὴ ἡ ἀνωριμότητα, ὅπως εἶναι ἢ πιὸ ἐπιζήμια, ἔτσι εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀτιμωτικὴ ἀπ' ὅλες. Ἀλλὰ ἡ νοσοτροπία μιᾶς ὑψηλῆς κορυφῆς τοῦ κράτους, ποὺ εὐνοεῖ τὴν ἐλευθερία στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, προχωρεῖ περισσότερο καὶ βλέπει ὅτι ἀκόμη καὶ στὸ κεφάλαιο τῆς νομοθεσίας εἶναι ἀκίνδυνον νὰ ἐπιτρέψει στοὺς ὑπηκόους τῆς νὰ χρησιμοποιοῦν δημόσια τὸ δικό τους Λόγο καὶ νὰ ἐκθέτουν δημόσια στὸ κοινὸ τίς σκέψεις τους γιὰ μιὰ καλύτερη ὀργάνωση τοῦ κράτους μαζί κιόλας μὲ μιὰν ἐλεύθερη κριτικὴ ἐκείνης ποὺ ἤδη ἰσχύει· αὐτοῦ ἔχομε ἡμεῖς ἓνα λαμπρὸ παράδειγμα, ὅπου κανεὶς ἀκόμα μονάρχης δὲν προηγήθηκε ἀπ' αὐτὸν ποὺ ἡμεῖς τιμοῦμε.

Ἀλλὰ καὶ μόνο ἐκεῖνος ποὺ, διαφωτισμένος ὁ ἴδιος, δὲν φοβᾶται τοὺς ἴσκιους, σύγχρονα ὅμως ἔχει στὰ χέρια του ἓνα καλὰ πειθαρχημένο πολυάριθμον στρατὸ γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς δημόσιας ἡσυχίας, μπορεῖ νὰ ἴπεί ἐκεῖνον ποὺ ἓνα ἐλεύθερο κράτος δὲν δικαιούται ν' ἀποτολμήσει: χρησιμοποιεῖτε τὸ λογικὸ σας ὅσο θέλετε καὶ ὅπου δῆποτε θέλετε· μόνο πειθαρχεῖτε. Ἔτσι γίνεται φανερὴ ἐδῶ μιὰ παράξενη, ἀπροσδόκητη πορεία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων· ὅπως καὶ ἄλλοῦ, ὅταν τὴ βλέπει κανεὶς στὶς μεγάλες γραμμές τῆς, ἔτσι κ' ἐδῶ σχεδὸν τὸ κάθε τι εἶναι παράδοξο. Ἐνας μεγαλύτερος βαθμὸς πολιτικῆς ἐλευθερίας φαίνεται εὐνοϊκὸς στὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ καὶ ὅμως τῆς θέτει ἀνυπερβλήτους φραγμούς· ἀντίθετα ἓνας μικρότερος βαθμὸς [πολιτικῆς ἐλευθερίας] δίνει στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ τὸ χῶρον γιὰ ν' ἀπλωθεῖ [ἀπεριόριστα] καθ' ὅλες τίς δυνάμεις του. Ὅταν λοιπὸν ἡ Φύση κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ σκληρὸ κάλυμμα ξετυλίξει τὸ σπέρμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ τρυφερὴ φροντίδα τῆς, δηλαδὴ τὴν τάση καὶ τὴν κλήση πρὸς τὴν ἐλεύθερη σκέψη, τότε τοῦτο σιγὰ - σιγὰ ἐπιδραῖ πίσω πάλι ἀπάνω στὰ αἰσθηματά

του λαού (κ' έτσι αυτός γίνεται όλο και πιο ικανός να δ ρ ᾱ ἔ -
λ ε ὕ θ ε ρ α), ακόμη και άπάνω στα θεμέλια τῆς πολιτείας,
που βρίσκει συμφέρον για τόν ἴδιο τόν έαυτό της να μεταχειρί-
ζεται τόν άνθρωπο, που τώρα είναι παραπάνω από μηχανή,
ανάλογα με τήν αξία του¹.

*Königsberg in Preussen, 50 Σεπτ. 1784 **

1. (Υ πο σ. τοῦ Συ γ γ ρ.) : Στις «Wöchentliche Nachrichten» τοῦ
[Ant. Friedr.] Büsching τῆς 13ης Σεπτεμβρ. διαβάζω σήμερα, 30ῆ τοῦ
μηνός, τήν άγγελία τοῦ περιοδικοῦ «Berlinische Monatsschrift» τούτου τοῦ
μηνός, όπου αναφέρεται ἡ άπάντηση τοῦ κυρίου Mendelssohn στοῦ ἴδιο άκρι-
βῶς έρώτημα [Τί είναι διαφωτισμός;] Δέν έφτασε ακόμη στα χέρια μου·
διαφορετικά αὐτή έδῶ θα καθυστεροῦσε. Τώρα ἄς ὑπάρχει, μόνο για να
γίνει ἡ δοκιμή: κατά πόσο ἡ σύμπτωση μπορεῖ να φέρει συμφωνία τῶν σκέ-
ψεων.

* Ἡ μετάφραση αὐτή δημοσιεύτηκε στοῦ περιοδικῶ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ
ΖΩΗ, τεῦχ. Αὐγούστου - Σεπτεμβρίου 1961.